

УДК 347.131

*Є.О. Харитонов, В.А. Нагорняк***ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
ТА ВИДІВ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ**

Дослідження поняття юридичних фактів та їх класифікації в цивільному праві має важливе значення, оскільки точне визначення позиції з цих питань дозволить з'ясувати правову природу тих чи інших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, дасть змогу визначити перспективу розвитку законодавства в цій галузі.

Слід зазначити, що юридичні факти, як підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, неодноразово були предметом досліджень правознавців, починаючи з часів римського приватного права. І хоча загальне визначення юридичного факту, як і багато інших понять, римські юристи не сформулювали, але створені ними правові конструкції були використані в подальшій переробці, усвідомлені в систематичному викладенні римського права його дослідниками, рециповані більш пізніми правовими системами [14, с. 126-175; 19].

Зокрема, категорію «юридичний факт» активно досліджували німецькі науковці, які створюють загальну теорію юридичних фактів, розглядаючи загальне поняття юридичного факту, юридичного складу, проводячи класифікації тощо [12, с. 422].

У радянському цивільному праві найбільш ґрунтовним дослідженням юридичних фактів була праця О.О. Красавчикова [10], в якій автор детально дослідив питання поняття і видів юридичних фактів, юридичних складів та правових наслідків за цивільним правом.

Разом із тим у зазначених та інших працях юридичні факти досліджувалися або як категорія загальної теорії права, або як категорія тієї чи іншої галузі права, що не дозволяло, на нашу думку, скласти цілісне враження стосовно цього складного, багатозначного явища.

Цим і зумовлена доцільність комплексного аналізу категорії юридичних фактів та їх класифікації під різними кутами зору.

Пристаючи до розгляду питань, що входять до окресленої вище проблематики, виходимо із розуміння юридичних фактів як соціальних обставин (подій, дій тощо), котрі у відповідності з нормами права викликають настання певних правових наслідків – виникнення, зміну, припинення тощо правовідносин [16, с. 429].

Як слушно зазначають деякі автори, спираючись на наведене визначення поняття юридичного факту, воно поєднує два нерозривно пов'язаних моменти: матеріальний і юридичний [4, с. 7].

За своїм змістом це реальні життєві факти, явища дійсності – події або дії. Таким чином, йдеться про матеріальний (а точніше, «реальний») факт.

Але, з іншого боку, цей реальний факт, будучи передбаченим нормою права, породжує відповідні правові наслідки, а тому є не просто «фактом реальності», а виступає як факт юридичний.

Зазначене дозволяє окреслити основні ознаки даної правової категорії, а саме те, що юридичні факти є обставинами конкретними, індивідуальними, що існують у певній точці часу і простору, а також певним чином об'єктивовані зовні й характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу. Крім цього, вони прямо або непрямо передбачені нормами права, зафіксовані в установленій законодавством процедурно-процесуальній формі, тягнуть передбачені законом правові наслідки [16, с. 430].

Отже, найважливішою ознакою юридичних фактів є їхня здатність викликати настання правових наслідків. З приводу зв'язку факту і юридичних наслідків у теорії права, і, зокрема, цивільного права, точилися гострі дискусії [13; 1, с. 86], внаслідок чого цей зв'язок у літературі характеризують за допомогою низки специфічних ознак: суб'єктивність такого зв'язку; впорядковувачий, регулятивний характер; гарантування системою юридичних засобів тощо.

Характеризуючи цю правову категорію, варто враховувати доцільність розрізнення юридичних фактів і так званих «юридичних умов» – обставин, що мають юридичне значення для настання правових наслідків, але пов'язаних з останніми не безпосередньо, а через проміжні ланки.

Наявність юридичних умов, на відміну від юридичних фактів, зазвичай презюмується [5, с. 21]. Крім цього, юридичні умови є фактами тривалої дії, а юридичні факти є, як правило, обставинами разового, ситуаційного значення. Юридичний факт пов'язаний з конкретними правовими відносинами, а юридичними умовами детермінується декілька правових зв'язків.

Іноді для настання юридичних наслідків може бути достатньою наявність і одного юридичного факту (наприклад, укладення договору суб'єктами цивільного права).

Однак у реальній дійсності частіше існує комплекс фактів, складні юридичні факти, тобто такі фактичні обставини, які складаються з декількох юридично значущих обставин [10, с. 54]. Серед комплексу юридичних фактів пропонується розрізнити групу юридичних фактів та юридичну сукупність.

Група юридичних фактів – це декілька фактичних обставин, кожна з яких викликає або може викликати один і той самий наслідок. Як правило, вона закріплюється в одній нормі й становить собою явища одного порядку.

Наприклад, ст.ст. 229-235 ЦК України передбачають, що правочин може бути визнаний недійсним, якщо його здійснено під впливом омані, насильства, загрози тощо. У цьому разі маємо справу з групою юридичних фактів, кожен з яких окремо тягне визнання правочину недійсним.

Юридична (фактична) сукупність – це система юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки настають лише за наявності всіх елементів цієї сукупності. Таким чином, юридична сукупність охоплює взаємозалежні елементи, що окремо можуть взагалі не мати правового значення чи породжують не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права [5, с. 13].

Наприклад, для виникнення права на жиле приміщення в будинках державного або громадського фонду необхідна наявність юридичної сукупності: адміністративних актів (рішення про надання житла, рішення про видачу ордера)

та договору про найом жилого приміщення. Взяті нарізно, вказані обставини не породжують правовідносин користування житлом, а є лише етапом на шляху до їх виникнення.

Поміж різновидів юридичної сукупності особливе місце займають так звані юридичні стани, тобто обставини, що характеризуються відносною стабільністю і тривалістю терміну існування, протягом якого вони можуть неодноразово (у поєднанні з іншими фактами) спричиняти певні юридичні наслідки. Стаття 49 ЦК України визначає акти цивільного стану як події та дії, котрі нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Актами цивільного стану, зокрема, є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Деякі з актів цивільного стану підлягають державній реєстрації: народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть.

Завершуючи загальну характеристику юридичних фактів, слід звернути увагу на принципово важливу відмінність у підходах до визначення їх значення та переліку в галузі приватного та публічного права.

Так, згідно із ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки можуть виникати як з дій, що передбачені актами цивільного законодавства, так і внаслідок дій, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Це положення розвинене у ч. 2 ст. 11 ЦК, де підкреслюється відсутність вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав і обов'язків і наголошується, що останні виникають не тільки за прямо вказаних обставин, але й «з інших юридичних фактів».

Натомість у галузі публічного права юридичні факти мають бути точно визначені в нормах законодавства. Це означає, що, скажімо, угода сторін, котра в цивільному праві є найбільш поширеним видом юридичних фактів і, як правило, не потребує спеціального нормативного дозволу тощо, у праві адміністративному може відбуватися лише у випадках і межах, спеціально передбачених у нормі права.

На підставі викладеного стосовно цивільного права визначення юридичних фактів може виглядати таким чином.

Юридичні факти в цивільному праві – це обставини, наявність яких тягне встановлення, зміну, припинення або інші трансформації цивільних прав і обов'язків (цивільних правовідносин) [23, с. 76].

Оскільки юридичні факти становлять собою складне розмаїття життєвих обставин, котре, крім того, може мати різне юридичне значення, складаючись у різні сполуки, виникає необхідність їх систематизації та класифікації, котра передбачає їх розмежування на окремі групи за певними ознаками, взятими за основу.

Найбільш поширеною у вітчизняній юриспруденції є класифікація юридичних фактів у залежності від наявності та характеру вольового елемента, тобто

значення волі суб'єкта права для виникнення, зміни або припинення правових відносин (так званий «вольовий критерій» [6, с. 30]).

Відповідно до цього критерію, як у загальній теорії права, так і в окремих галузях права, розрізняють дві великі групи юридичних фактів: дії та події [17, с. 232; 18, с. 108], іноді виокремлюючи ще одну групу юридичних фактів такого самого рівня – юридичні стани [11, с. 385].

Цікавою є класифікація юридичних фактів, одним з критеріїв якої є «вольовий момент», згідно з яким класифікацію юридичних фактів можна поділити на три взаємозалежних принципи. За першим принципом – «вольовий» критерій – всі юридичні факти поділяються на події і дії; за другим принципом дії поділяються на правомірні та неправомірні. Відповідно до третього принципу, правомірні дії поділяються на юридичні вчинки і юридичні акти [8, с. 30].

Але все ж таки здається доцільним притримуватися первісного поділу юридичних фактів за вольовим критерієм на: 1) дії, тобто обставини, що залежать від волі людини, і 2) події – обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і непідвладні їй. Останні мають юридичне значення у випадках, коли вказані в актах законодавства або договорі як такі, що породжують правові наслідки.

Події класифікують за різними ознаками: 1) за походженням – природні (стихійні) і залежні у своєму генезисі від буття та діяльності людини (соціальні); 2) залежно від повторюваності події – унікальні й повторювані (періодичні); 3) за тривалістю – моментальні (події) і тривалі у часі (процеси); 4) за кількістю учасників – персональні, колективні, масові; останні – на події з визначеною і з невизначеною кількістю осіб, що беруть у них участь; 5) за характером наслідків, що настали, – на події оборотні та необоротні тощо [8, с. 32].

Що стосується дій, то вони, у свою чергу, поділяються на: 1) правомірні, тобто такі, що не суперечать нормам права; дії дозволені або прямо не заборонені нормами права; 2) неправомірні (правопорушення, делікти).

Зокрема, деліктами є заподіяння майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Такі дії тягнуть виникнення зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди, змістом яких є право потерпілого (кредитора) на відшкодування завданої йому шкоди й обов'язок особи, яка завдала шкоду, відшкодувати її (глава 82 ЦК України).

Неправомірні дії (правопорушення, делікти), як юридичний факт права, характерні тим, що можуть бути тільки такими, що створюють правовідносини, у деяких випадках – такими, що змінюють їх, або такими, що перешкоджають виникненню правовідносин, але ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини, або такими, що поновлюють права й обов'язки.

Неправомірні дії класифікують: 1) за ступенем суспільної безпеки (проступки, злочини); 2) за суб'єктами (дії індивідів, організацій); за об'єктами (злочини проти особистості, злочини у сфері економіки, злочини проти суспільної безпеки і громадського порядку тощо); 3) за галузями права (кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові та ін.); 4) за формою провини (навмисні, необережні); 5) за мотивами (хуліганські, корисливі та ін.).

Правомірні дії також пропонується класифікувати за низкою ознак: 1) за суб'єктами (дії громадян, організацій, держави); 2) за юридичною спрямованістю (юридичні акти, юридичні вчинки, результативні дії); 3) за галузевою належністю (матеріально-правові, процесуальні); 4) за способом здійснення (особисто, через представника); 5) за способом вираження і закріплення (мовчанням, жестом, документом) та ін. [8, с. 31]

На нашу думку, на увагу заслуговує поділ правомірних дій на види в залежності від ступеня наявності вольового критерію, а всі інші класифікації мають допоміжний характер.

Юридичні дії є складним і багатоплановим об'єктом класифікації. Так, правомірні дії можуть бути поділені на: 1) юридичні акти; 2) юридичні вчинки.

Юридичні акти традиційно характеризуються як дії суб'єктів права, що спеціально спрямовані на встановлення, зміну або припинення правовідносин [6, с. 27; 7, с. 277].

У залежності від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, юридичні акти можуть бути поділені на: 1) акти суб'єктів приватного права (правочини); 2) акти суб'єктів публічного права.

Правочин (різновидом якого є договори) – це основний вид правомірних дій суб'єктів приватного права. Правочин є волевиявленням особи, безпосередньо спрямованим на виникнення, припинення або зміну цивільних прав і обов'язків.

Акти суб'єктів публічного права (акти законодавства, адміністративні акти, судові акти – рішення, постанови, ухвали тощо).

Специфічним видом правомірних дій (актів), що породжують права й обов'язки, є адміністративні акти (акти управління), які видаються органами влади або місцевого самоврядування, котрі діють як суб'єкти публічного права. Цивільні відносини, що ґрунтуються на цьому акті, складаються між особами, котрим цей акт адресований. Так, рішення про реорганізацію державного органу викликає цивільно-правові наслідки (передачу, розділ майна органу, що ліквідується) на основі адміністративного акта.

Акти законодавства є юридичними фактами, якщо вони безпосередньо передбачають виникнення, припинення, трансформацію правовідносин.

У випадках, встановлених актами законодавства, права та обов'язки можуть виникати з рішення суду, котре за своєю сутністю також є актом публічного права. Прикладом такого юридичного факту може бути рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України), оголошення її померлою (ст. 46 ЦК України) тощо. Рішення суду може бути таким, що встановлює правовідносини (визнання права власності за особою); таким, що припиняє правовідносини (визнання правочину недійсним); таким, що змінює правовідносини (рішення про примусовий обмін жилого приміщення); таким, що призупиняє правовідносини (рішення про визнання особи недієздатною); таким, що поновлює правовідносини (скасування рішення про визнання особи недієздатною) та ін.

Юридичні вчинки – це дії, що спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують їх внаслідок прямої вказівки закону.

Юридичні вчинки можуть бути поділені на види в залежності від вольового елемента.

Так, у деяких випадках наявність волі суб'єкта (а отже, і наявність у нього дієздатності) абсолютно не має значення (наприклад, виявлення скаргу породжує правові наслідки, навіть якщо він був знайдений недієздатним або малолітнім); в інших – виникнення чи зміна правовідносин залежить від дієздатності особи (наприклад, для виникнення зобов'язань з ведення справ без доручення необхідно, щоб особа, яка веде справи, була дієздатною).

Тому при характеристиці юридичних вчинків доцільно розрізняти: 1) вчинки вольові; 2) вчинки невольові.

Вольові юридичні вчинки здійснює суб'єкт права за наявності в нього волі діяти певним чином, тобто усвідомлено, навмисно, однак без спеціального наміру створити юридичні права й обов'язки.

Разом із тим такі свідомі, вольові дії породжують певні правовідносини, передбачені нормами права, незалежно від наявності відповідного наміру на їх встановлення в особи, що діяла. Цим моментом вольові юридичні вчинки суттєво відрізняються від односторонніх правочинів. Характерною ознакою таких вольових вчинків є намір особи діяти тим чи іншим способом, без чого правовідносини, передбачені нормою права, не виникають. Тому суб'єктом правовідносин, що виникають на підставі вольових юридичних вчинків, може бути тільки дієздатна особа.

Виокремлення невольових юридичних вчинків ґрунтується на припущенні, що воля особи, яка їх вчинила, взагалі не має значення: вже сам факт вчинення дій внаслідок припису норми права тягне виникнення правовідносин.

Варто зазначити, що створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності також є вольовим юридичним вчинком, який породжує правові наслідки незалежно від наміру особи створити своїми діями права й обов'язки. При цьому відкриття, винаходи, промислові зразки тощо набувають значення підстави виникнення прав і обов'язків за умови їх належного оформлення у відповідних органах, тобто потребують вчинення також і правочинів. Але створення творів науки, літератури, мистецтва породжує правовідносини вже внаслідок надання їм автором доступної для сприйняття форми. Необхідності у вчиненні якихось додаткових дій з оформлення вказаних творів з метою надання їм правового значення в даному разі немає.

У літературі пропонувалося виокремлювати виготовлення речі, створення твору літератури, мистецтва, науки і техніки в окремий різновид юридичних фактів – так звані «результативні дії». Така пропозиція мотивується тим, що це відображає процес подальшого поглиблення традиційної класифікації юридичних фактів [8, с. 31].

Проте такий підхід здається недостатньо послідовним, бо виокремлення «результативних дій» відбувається за суто зовнішньою ознакою, оскільки охоплює створення будь-якої матеріальної речі, нематеріальних результатів творчої діяльності тощо. Крім цього, «результативні дії» можуть вчинятися як

без наміру створити правовідносини, так і з таким наміром, і навіть за наявності договору про створення речі (договір підряду) або твору літератури, мистецтва тощо (авторський договір) [20, с. 100].

У залежності від характеру розрізняються правостановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі юридичні факти. З існуванням правостановлюючих юридичних фактів пов'язане виникнення правовідносин; правозмінюючі факти тягнуть зміну вже існуючих правовідносин; із правоприпиняючими фактами закон пов'язує припинення вже існуючих правовідносин [8, с. 30].

Однак ця класифікація стосовно цивільного права може виглядати інакше.

Так, у залежності від характеру наслідків, юридичні факти можуть бути поділені на: 1) такі, що встановлюють право. З їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин; 2) такі, що змінюють право. Наявність цих фактів тягне зміну правовідносин, що вже існують; 3) такі, що припиняють право. Це такі обставини, наявність яких тягне припинення правовідносин, що вже існують; 4) такі, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, недієздатність фізичної особи є перешкодою для виникнення в неї цивільних прав і обов'язків внаслідок її власних дій; 5) такі, що поновлюють право. До них належать обставини, наявність яких тягне відновлення прав, що існували раніше. Наприклад, у разі появи особи, оголошеної небіжчиком, суд скасовує відповідне рішення і фізична особа може зажадати від інших осіб повернення майна, що належить їй (ст. 48 ЦК України). У цьому разі відновлення права власності пов'язане з двома обставинами: а) появою особи, оголошеної небіжчиком (померлою); б) скасування судом рішення про оголошення особи померлою [18, с. 107-108].

Крім наведеної класифікації, може бути запропоновано чимало інших, проведених за різними ознаками.

Зокрема, юридичні факти поділяють на оформлені та неформлені (за ознакою документального закріплення); правостворюючі та правоперешкоджаючі; головні та підлеглі (головний факт найбільш повно відображає ситуацію. Всі інші факти мають уточнюоче значення, конкретизують юридично значимі деталі. Наприклад, головними фактами для призначення пенсії по старості є вік і стаж роботи. Всі інші фактичні обставини носять характер підлеглих); матеріальні та процесуальні тощо.

Поряд зі «звичайними» юридичними фактами виокремлюють також факти-правовідносини.

Такий факт – правові відносини, як зазначають прихильники цієї позиції, – відображає правовий зв'язок в узагальненому вигляді. Юридичне значення має, як правило, факт існування (чи відсутності) тих чи інших правових відносин. Так, для одержання пільг військовослужбовцю необхідно перебувати на дійсній військовій службі тощо [20, с. 108].

Факт – правові відносини – це похідний юридичний факт, вторинний стосовно визначеної групи соціальних обставин. Його «юридична надійність» значною мірою залежить від досконалості юридичного механізму утворення

правовідносин. Якщо цей механізм не забезпечує належного рівня законності у виникненні правовідносин, то використання такого факту як наслідок буде мати перенесення помилки в нову сферу суспільних відносин. Це зобов'язує бути дуже обережним у використанні фактів-правовідносин, передбачати засоби контролю у складах, що включають цей факт [8, с. 31].

Можливі також класифікації юридичних фактів і за іншими критеріями, визначення яких залежить від мети дослідження, сфери, в якій виникають правовідносини, тощо.

Зокрема, у такому контексті становить інтерес аналіз системи юридичних фактів цивільного права, що дасть змогу встановити їхні спільні риси, як загальної категорії, та окремі особливості підстав виникнення, зміни, припинення цивільних правовідносин.

У більшості Цивільних кодексів загальна категорія юридичних фактів конретизується. Це стосується й ЦК України.

При розгляді цього питання слід врахувати слушну думку, висловлену в літературі, згідно з якою в цивільному праві є кілька рівнів встановлення підстав виникнення цивільних правовідносин: загальний, спеціальний і окремий.

Так, загальний рівень встановлення підстав виникнення цивільних правовідносин належить до загальних засад цивільного права і встановлюється безпосередньо у ст. 11 ЦК України. Це найбільш широкий перелік таких підстав, що, власне, є найбільш близьким до доктрини юридичних фактів взагалі.

Спеціальний порядок виникнення цивільних правовідносин має підгалузевий, або інституційний, характер. Так, підстави виникнення права власності вказані у ст. 324 ЦК України.

Окремо регулюється набуття прав на речі, що обмежені в цивільному обігу. Так, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 164 ЦК України, види об'єктів цивільних прав, що можуть належати лише певним учасникам обігу або перебування яких в обігу допускається за спеціальним дозволом, визначаються в порядку, встановленому законом. Спеціально врегульовано підстави припинення прав, зобов'язань тощо [21, с. 140].

Принципово важливим є правило, згідно з яким цивільні правовідносини можуть виникати із дій осіб, встановлених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не встановлені цими актами, але породжують цивільні права й обов'язки за аналогією. Крім того, у ЦК України наголошується на відсутності вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, тобто цивільні права та обов'язки виникають не лише за наявності прямо зазначених підстав, але також і з інших юридичних фактів [23, с. 19].

Частина 2 ст. 11 ЦК України містить достатньо традиційний приблизний перелік юридичних фактів. Разом із тим акценти децю зміщені й наголошується на тому, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, передусім, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;

4) інші юридичні факти.

При цьому поняття «інші юридичні факти» охоплює такі різні категорії, як правомірні (оголошення конкурсу, рятування, ведення чужих справ тощо) та неправомірні (безпідставне збагачення, створення небезпеки тощо) дії. До цього переліку належать також юридичні стани або ж акти цивільного стану, приписи закону, судові рішення, події тощо. Тому слід мати на увазі, що перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків є лише орієнтовним і доповнюється конкретними нормами ЦК України (наприклад, глави про рятування, ведення справ, безпідставне збагачення тощо). Крім того, підставами виникнення цивільних прав і обов'язків можуть бути юридичні факти, котрі взагалі не згадані в ЦК України.

Слід зазначити, що хоча у ст. 11 ЦК України йдеться лише про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, але вказані у ній обставини можуть також спричиняти трансформацію вже існуючих цивільних правовідносин – їх зміну, припинення, призупинення тощо. Отже, точніше було б говорити не про «підстави виникнення», а про «підстави виникнення, трансформації та припинення цивільних прав та обов'язків» [23, с. 19].

Отже, згідно з ч. 2 ст. 11 ЦК України, підставами виникнення прав та обов'язків є договори та інші правочини – найбільш поширені підстави перетворення абсолютних відносин на відносні.

Проте варто звернути увагу на деяку непослідовність у відображенні співвідношення абсолютних і відносних прав. Перші є умовою реалізації других, хоча також можуть бути підставою для набуття абсолютних прав. Отже, спочатку має йтися про набуття прав самостійними діями суб'єктів цивільного права (виготовлення речі, заволодіння дарами природи тощо), потім вже про правочини, а затім – про договори [21, с. 141].

На другому місці вказано створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Цивільні права на літературні, художні твори виникають внаслідок самого факту їх створення, незалежно від того, чи ставив перед собою автор за мету їх створення. Цей вид дій належить до юридичних вчинків.

Інші наслідки передбачені нормами права при створенні винаходів. Результат творчої діяльності в цьому разі має бути визнаний таким у порядку, передбаченому нормами права.

Але слід зазначити, що йдеться лише про такі результати творчої діяльності, які: 1) відповідають принципам моралі й гуманізму; 2) є охороноспроможними; 3) є об'єктивно вираженими і доступними для сприйняття іншими особами.

Стосовно об'єктів промислової власності встановлені критерії патентоспроможності. Вони визнаються об'єктами права, і права на них набуваються через процедуру патентування.

Третє місце відведене завданню майнової та моральної шкоди іншій особі. У подальшому в ЦК України йдеться про збитки та шкоду, які є підставами для виникнення цивільних прав на відшкодування перших і компенсацію других.

У зв'язку з цим пропонується класифікувати цю підставу, виокремивши завдання збитку та заподіяння шкоди [21, с. 142].

Четвертим видом підстав є інші юридичні факти. Це можуть бути події (народження або смерть людини), певні природні або техногенні явища.

Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. Прикладом може бути ст. 1220 ЦК України, згідно з якою смерть спадкодавця породжує спадкові правовідносини. Слід зазначити, що в цьому разі існує сукупність юридичних фактів: цивільно-правова норма (акт цивільного законодавства) та смерть особи. Але визначальним юридичним фактом у цьому разі варто визнати все ж таки саме акт цивільного законодавства.

Специфічним видом правомірних дій, які тягнуть виникнення цивільних правовідносин, є адміністративні акти органів влади або місцевого самоврядування.

Адміністративні акти або акти управління характеризуються як акти підзаконної адміністративної нормотворчості, в яких містяться норми права і конкретизуються норми актів вищої юридичної сили, а також передбачається механізм їх реалізації; визначаються типові правила поведінки у сфері публічного управління тощо [15, с. 3-4].

Правові акти державного управління визначають як форми управлінської діяльності держави, як владні дії державних владно-розпорядчих органів [9, с. 210]. Таким чином, правові акти державного управління мають такі властивості: вони є діями компетентних органів, мають вольовий, державно-владний характер, використовуються для досягнення певної мети під час здійснення завдань і функцій державного управління.

Нас ця категорія цікавить лише з точки зору визначення актів управління як підстав виникнення цивільних прав та обов'язків. На відміну від загальних вказівок закону, вони мають персоніфікований характер і стосуються лише зазначених у адміністративному акті осіб: особи, яка має право на надання їй певних прав чи підстав для їх реалізації, та державного органу, чи органу місцевого самоврядування, який зобов'язаний це право надати.

Як зазначається в літературі, зазвичай, адміністративні акти, як підстави виникнення цивільних правовідносин, мають подвійні наслідки: як владно-розпорядчий акт і як легітимна підстава набуття права від особи публічного права. Так, при наданні соціального житлового приміщення в користування виданий на конкретне ім'я у встановленому порядку ордер є вказівкою власнику житла надати в користування зазначене житлове приміщення [21, с. 143].

У відповідності із ЦК України, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків можуть бути лише такі акти державних органів і органів місцевого самоврядування, котрі прямо передбачені законом як підстави динаміки суб'єктивних цивільних прав та юридичних обов'язків. Таким чином, можна стверджувати, що в сучасних умовах розвитку цивільного права роль адміністративних актів у динаміці приватноправових відносин обмежується лише сферою прямої вказівки закону [2, с. 512].

Для цивільного права значення мають, передусім, акти державної реєстрації (фізичних осіб як суб'єктів підприємницької діяльності, юридичних осіб,

прав на нерухоме майно і правочинів з ним, деяких договорів тощо), а також акти про надання земельної ділянки тощо.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права й обов'язки можуть виникати з рішення суду. Прикладом може бути рішення суду про визнання особи такою, що безвісно відсутня (ст. 43 ЦК України), визнання особи померлою (ст. 46 ЦК України) тощо. Рішення суду може бути правовстановлюючим (визнання права власності), правоприміняючим (визнання правочину недійсним), таким, що трансформує право (рішення про примусовий обмін жилого приміщення), правопоновлюючим (відміна рішення про визнання особи недієздатною) [23, с. 34].

Таким чином, аналіз підстав виникнення, зміни, припинення цивільних прав та обов'язків дозволяє дійти висновку, що, маючи низку спільних рис із загальною категорією «юридичні факти», вони, разом із тим, відрізняються від останніх низкою рис, поміж яких найбільш важливою є надання переваг такій підставі виникнення правовідносин, як волевиявлення учасників цивільних відносин. Таке рішення є цілком логічним, оскільки відображає саму сутність цивільного права як втілення приватного права на національному рівні.

Література

1. Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву // Учен. тр. ВИЮН НКЮ СССР. – М., 1940. – Вып. 3. – С. 86.
2. Белов В.А. Гражданское право: Общая часть: Учебник. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 512.
3. Гражданский кодекс Украины: Комментарий (с изм. и доп. по сост. на 1 сентября 2003 г.) / Под общ. ред. проф. Е.О. Харитонов, доц. О.М. Калитенко. – Х.: ООО «Одиссей», 2003. – Т. 1. – С. 34.
4. Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – С. 7.
5. Исаков В.Б. Фактический (юридический) состав в механизме правового регулирования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1975. – С. 13.
6. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 30.
7. Морозова Л.А. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юристъ, 2003. – С. 277.
8. Кикоть Г. Проблема класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права // Право України. – 2003. – № 7. – С. 31.
9. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 210.
10. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М., 1958. – 171 с.
11. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Издательство ПРИОР, 2001. – С. 385.
12. Общая теория государства и права: Акад. курс в 3 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – Т. 2. – С. 422.
13. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб.: Лань, 2000. – 608 с.
14. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 126-175.
15. Стефанюк В. Правові акти управління // Право України. – 2003. – № 7. – С. 3-4.
16. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2004. – С. 429.
17. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 232.
18. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Істина, 2007. – С. 108.

19. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Рецепції приватного права парадигма прогресу. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 1999. – 144 с.
20. Харитонova О.І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): Монографія. – О.: Юрид. літ., 2004. – С. 100.
21. Цивільне право України: Курс лекцій: У 6 т. / Р.Б. Шишка, В.А. Кройтор, Я.О. Чапичадзе, М.О. Самойлов; За ред. Р.Б. Шишки, В.А. Кройтора. – Х.: Еспада, 2004. – Т. 1, кн. 1. – С. 140.
22. Цивільне право України: Підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 76.
23. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. комент. – 3-є вид., перероб. та доп. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 19.

УДК 347.1 (477)

Н.Ю. Голубєва

ПРИНЦИПИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Принципами будь-якої галузі права, як і всієї системи права, є об'єктивно властиві праву відправні засади, незаперечні вимоги, які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрям його розвитку.

Такі основні засади властиві як праву в цілому (правовій системі), так і окремим правовим галузям, а також підгалузям і навіть інститутам і субінститутам.

Залежно від того, що розуміється під правом, можна говорити про два підходи до розуміння принципів права. Перший підхід можемо умовно назвати природно-правовим. З погляду цього підходу принципи права відображають становище окремої особи в системі конкретної групи суспільних відносин і виводяться з концепції індивідуальної свободи. Під такою точкою зору принципи права можна розглядати як вектор розвитку правового регулювання суспільних відносин.

Другий підхід – формально-юридичне розуміння принципів права. При цьому підході за основу береться нормативний акт, що має вищу юридичну силу, і з його положень виводяться принципи, що застосовуються до галузей права. З погляду формально-юридичного підходу принципи права є основоположними ідеями, закріпленими в нормативному акті, що має вищу юридичну силу (Конституція).

Кожній галузі права властивий певний комплекс принципів. Значення правових, зокрема галузевих, принципів полягає в тому, що вони, по-перше, відображають сутність змісту, соціальну спрямованість і головні галузеві особливості правового регулювання; по-друге, повинні враховуватися при виявленні прогалин у законодавстві й застосуванні правових норм за аналогією.

Дозвільний характер цивільно-правового регулювання, розрахований на ініціативу учасників, заздалегідь припускає можливість появи таких право-